

*Tijdens de Spaanse Burgeroorlog werden talloze
kerkklokken omgesmolten voor de wapenindustrie*

De clerus aan het kruis

Willie Verhoysen

Karikatuur uit Hem Day, Le châtimant de Dieu, 1934

De oppermachtige positie van de katholieke kerk heeft door de eeuwen heen oppositie opgeroepen en leidde in tal van landen tot antiklerikale bewegingen. Dat ging soms gepaard met zware botsingen. Spanje is in dat verband een opvallende uitschieter: de antiklerikale confrontaties waren er veel heftiger dan in de rest van Europa. Zo werden tijdens de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) bijna 7000 priesters, monniken en nonnen het slachtoffer van geweld. In de ruim honderd jaar voorafgaand aan de burgeroorlog kwamen tenminste 235 leden van de Spaanse clerus op een gewelddadige manier aan hun einde. Daarnaast werden in deze periode ongeveer 500 kerken en religieuze centra in brand gestoken.

Antiklerikalisme was dan ook een belangrijke trend in het Spaanse politieke, sociale en culturele leven tot het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog in 1936. Toch werd aan dit fenomeen relatief weinig aandacht geschonken. Het onderzoek naar het antiklerikalisme in Spanje kan er een licht op werpen.

Historici die een band hadden met de katholieke kerk, hebben als eersten geprobeerd het antiklerikale fenomeen in kaart te brengen. Volgens hen ligt de belangrijkste oorzaak van het virulente antiklerikalisme bij de liberale en republikeinse intellectuelen van de 19e eeuw die de pers gebruikten om de haat tegen de kerk aan te wakkeren en zo een gewelddadig sektarisme bij de bevolking in de hand werkten. De aanvallen tegen de kerk werden uitgelokt door liberale en republikeinse politici die door hun demagogische toespraken in het parlement en op straat de aanzet gaven tot het vermoorden van priesters en het in brand steken van kerken. Het opruien van de bevolking tegen kerk en clerus werd tijdens de Spaanse burgeroorlog nog extra versterkt door een laïciserende wetgeving, aldus deze historici.

Zelfs als we de voorgaande overwegingen volledig terzijde schuiven, is het niet gemakkelijk om de antiklerikale 'beweging' te verklaren. Temeer omdat het antiklerikale geweld al voor de Spaanse burgeroorlog voorkwam, zoals in 1909 toen de bevolking kloosters in brand stak uit protest tegen de Marokkaanse oorlog. Sommigen beschouwen dit

geweld als het resultaat van het fanatisme en de irrationaliteit van de massa die zijn furie richtte tegen de vijanden, of hebben het over een massa die alle morele beperkingen heeft verloren en een gevaarlijk beest wordt dat steelt, brand sticht en moordt. Toch kunnen we met dergelijke verklaringen geen genoegen nemen. Geen enkele menselijke actie kan zonder meer als abnormaal worden omschreven. In de eerste plaats moeten we het fenomeen analyseren en de oorzaken ervan zoeken zodat we een beter inzicht krijgen in de betekenis ervan, in tegenstelling tot stereotypisch gedrag dat we als normaal betitelen. De antiklerikale beweging in Spanje wordt vaak vanuit een economische context verklaard. Tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw nam het aantal religieuze ordes sterk toe en daalde de welvaart. Daarbij kwam dat de kerk een sterke controle had op onderwijs en caritatieve instellingen. Meer in het algemeen heerste bij vele Spaanse arbeiders de overtuiging dat de religieuze ordes dicht aanleunden bij de rijke ondernemers. De welvaartsdaling in combinatie met de kritische houding ten opzichte van de kerk leidde in 1909 tot het in brand steken van vijftig religieuze gebouwen. Op dezelfde (economische) wijze worden de eerdere opstanden van 1834 en 1835 verklaard, toen ook al veel geweld werd gebruikt tegen de kerk. Alleen al in Madrid werden bij de opstand van 17 juli 1834 meer dan tachtig paters om het leven gebracht. Hoewel de economische verklaring hout snijdt, is ze toch te eenzijdig en vooral te versimpelend. Zo heeft ze onder meer weinig oog voor de culturele componenten. Daarbij denken we dan vooral aan de populaire afwijzing van het seksuele gedrag van de geestelijkheid.

Seks en rituelen

Een culturele benadering van antiklerikale massareacties is niet nieuw. In de middeleeuwen zijn er al voorbeelden van aanvallen op de geestelijkheid wegens haar seksueel gedrag. Volksverhalen en liedjes, die van generatie op generatie mondeling werden overgeleverd, beschrijven het soms liederlijke gedrag van de geestelijkheid. Volgens sommige auteurs waren katholieke priesters gedoemd om ontuchtig, wellustig, gemeen, hypocriet, frauduleus en zonder scrupules te zijn. Kortom, ze stonden symbool voor alle zonden en niet slechts één daarvan. Er wordt ook verwezen naar de seksuele repressie uitgaande van de clerus en waarvan vooral adolescenten en novicen, overladen met schuldgevoelens in dat verband, het slachtoffer waren. De onderdanige positie van die penitenten resulteerde in vele gevallen in een demystificatie van de geestelijken en in het bijzonder in een omkering van waarden. De penitenten hadden hun religieuze roeping trouwens vaak ingelepeld gekregen door vrome overbeschermden moeders. Ze moesten zich in hun puberteit niet alleen losmaken van hun moeder, maar ook van haar religieuze overtuiging.

De eerste drie decennia van de 20e eeuw waren in Spanje het toneel van een confrontatie tussen de aanhangers van de seksuele vrijheid en de geestelijkheid die met alle mogelijke middelen de traditionele autoritaire seksualiteit verdedigde. Na de over-

winning van het Francoregime in 1939 werd de traditionele seksuele moraal van de geestelijkheid volledig in ere hersteld.

De seksuele kwestie speelde een rol in de antiklerikale propaganda van de 19e en 20e eeuw, maar was nooit de belangrijkste en zeker niet de enige vorm van kritiek. Er werd ook gewezen op het gebrek aan productiviteit bij de broeders, op de geheimen en de samenzweringen van de kloosters, de intriges van de jezuïeten om zich de rijkdommen van hun volgelingen toe te eigenen, het machtsstreven, het obscurantisme en de domheid van priesters, hun houding tegenover het opkomend liberalisme en de vervolgingen van de Inquisitie.

Aan de religieuze component van antiklerikale bewegingen wordt in het algemeen weinig aandacht geschonken. Enkele studies over het Spaanse anarchisme gaan hier wel op in en verwijzen vooral naar de fameuze studie van Gerald Brenan: *Het Spaans labyrint*. Brenan omschrijft het Spaanse anarchisme als een soort millenniumbeweging die streeft naar de vestiging van het anarchisme zoals de christenen streven naar Gods rijk op aarde. Het antiklerikalisme past volgens deze opvatting in die anarchistische traditie en wordt beoordeeld als een religieus fenomeen en niet als het bijproduct van andere confrontaties.

De sleutel van het antiklerikalisme kan daarom niet gevonden worden in de relatie van de kerk met de economische, politieke en sociale macht, maar eerder in de geloofsleer. Of scherper gesteld: in Spanje werden kerken in brand gestoken omdat het kerken waren en werden priesters gedood omdat het priesters waren. De antiklerikale reacties waren altijd duidelijke contrarituëlen, authentieke theatrale acties geïnspireerd op de religieuze rituelen zelf. De overvloed en de herhaling van deze contrarituëlen worden verklaard vanuit de invloed van de traditionele religieuze cultuur en de hoge graad van ritueel geweld in de Spaanse volkscultuur. Dat laatste komt onder meer tot uiting in de traditionele stierengevechten en ander geweld tegen dieren.

Dat deze reacties intenser waren bij de mannen kan gekoppeld worden aan het feit dat de Spaanse geestelijkheid nagenoeg geen vrouwen toeliet in haar rangen. Daarom wordt het geweld gezien als een exorcisme of het onschadelijk maken van antimannelijke bedreigingen en als de herovering van posities waar de vrouwen een machtsbasis hadden opgebouwd.

Zoals wel meer voorkomt in culturele structuren met een hoge graad van duurzaamheid, moet dit hoofdzakelijk mannelijk antiklerikalisme beschouwd worden als een langdurig fenomeen en niet als het resultaat van specifieke momenten in historische gebeurtenissen. In het bijzonder de Spaanse antiklerikale bewegingen van de 19e en 20e eeuw zijn nauw verbonden met soortgelijke bewegingen in vroeger tijden zoals bijvoorbeeld de religieuze opstanden ten tijde van de protestantse reformatie.

Het destructieve karakter van de contrarituëlen ontstond voornamelijk uit de behoefte een eind te maken aan symbolische systemen in traditionele samenlevingen, terwijl de rooms-katholieke kerk juist haar ideologie en bureaucratisch apparaat afstemde op het handhaven van traditionele samenlevingen.

De antiklerikale fenomenen moesten uiteindelijk de weg vrijmaken voor een moderne middenklasse en voor een gesecculariseerde en individualistische samenleving. Deze verklaring is ook van toepassing op de Spaanse versie van antiritualistische en antisacramentele acties, weliswaar met een hogere graad van geweld, wat wil zeggen dat die acties objectief gezien de middenklasse bevoordeelden. Voor de middenklasse was de katholieke kerk immers niet langer een bastion van ondersteuning, maar eerder een obstakel op de weg naar secularisatie.

Toch bestaat er een belangrijk verschil tussen het moderne antiklerikalisme van de 19e en de 20e eeuw en vroegere protesten, toen de geestelijkheid over de hekel werd gehaald in liederen, grappen en dergelijke. Na 1800 kwam de klemtoon veel meer te liggen op geweld tegen de kerk. Zo werden in de periode 1820-1823 ongeveer honderd geestelijken vermoord, terwijl tijdens de Spaanse burgeroorlog zeventuizend geestelijken het leven lieten. We kunnen dus niet zomaar over een continuïteit van het antiklerikale protest vanaf de middeleeuwen spreken. Er heeft in de loop van de 19e eeuw een metamorfose plaatsgevonden. Hoewel de antiklerikale acties gezien kunnen worden als contrarituëlen, lijkt er toch geen directe relatie te zijn tussen deze protestacties en de druk van de religieuze verplichtingen. Degenen die geestelijken ombrachten en kerken vernielden waren juist zij die deze aan hun laars laptten en het minst last leken te hebben van de religieuze repressie. De betere klassen, die het dichtst bij de kerk stonden, ondervonden de religieuze repressie aan den lijve, maar zij namen meestal niet deel aan antiklerikale acties. De Spaanse kerk verdedigde immers hardnekkig de bestaande sociale orde, waarin de middenklasse ontegensprekelijk een belangrijke rol speelde.

Macht van de geestelijkheid

Bekijken we een en ander vanuit een politieke context, dan krijgen we een heel ander gezichtspunt op het antiklerikalisme. Dan blijkt er een nauwe relatie te bestaan tussen politieke crisissen en het uitbreken van antiklerikale protesten. De politieke strijd tussen de kerk die het oude regime verdedigde en de nieuwe liberale tendensen, op een moment dat de traditionele orde in een crisis verkeerde, beïnvloedde in sterke mate het antiklerikalisme aan het begin van de 19e eeuw. De wortels van het antiklerikalisme kunnen gevonden worden in de afwijzing door de katholieke kerk van de eerste hervormingen, zoals de afschaffing van de Inquisitie in 1813 en de oppositie tegen de nieuwe wetten (1820-1823), die de reguliere geestelijkheid bepaalde regels oplegden. Op dat moment steunde slechts een minderheid van de geestelijkheid het nieuwe constitutionele regime. Een meerderheid was ertegen en nam zelfs deel aan de absolutistische opstand van 1822, die het oude regime wilde herstellen. Het antiklerikale geweld dat daarop volgde en waarbij zo'n honderd slachtoffers vielen, kan daarom gezien worden als een reactie op deze opstand.

Iets soortgelijks gebeurde toen in 1834-1835 de clerus actief de opstand van de Carlisten steunde. Na deze tweede uitbarsting van antiklerikaal geweld, waarbij honderdveertig monniken werden vermoord, bleef het voor de rest van de 19e eeuw vrij rustig. Dit betekende niet dat de klerikale kwestie van de agenda was verdwenen. In periodes waarin de liberalen aan de macht waren, of in revolutionaire tijden, trad de antiklerikale strijd vaak op de voorgrond. Er werden dan seculiere en zelfs antiklerikale wetten uitgevaardigd om de macht van de katholieke kerk in te perken. Zo werd in de constitutie van 1869 de vrijheid van geloof opgenomen. In een ontwerp voor de constitutie van 1873 werd aangedrongen op een volledige scheiding van kerk en staat en een volledige secularisering van het civiele leven. Tegelijkertijd werd in republikeinse publicaties de geestelijkheid het belangrijkste obstakel voor nieuwe democratische ideeën genoemd. Toch waren de gewelddadige uitbarstingen in deze periode (1869-1874) eerder geïsoleerde acties, zelfs de katholieke pers vermeldde alleen maar enkele diefstallen en bedreigingen.

Het contrast met de periode 1820-1830 valt daarom des te meer op; het antiklerikale geweld was toen intenser dan tijdens de rest van de eeuw. De 19e eeuw werd in Spanje overigens gekenmerkt door een toenemend verlies van geloof in hele streken van het land. Hoewel geestelijke historici beweren dat er een rechtstreeks verband is tussen de invloed van seculiere intellectuelen en het antiklerikale geweld, is er geen directe lijn te trekken. De gewelddadige antiklerikale acties van de 19e eeuw waren veeleer een antwoord op de klerikale bedreiging van de (nieuwe) liberale orde.

Na de restauratie van 1876 vond er echter een grote verandering plaats, de constitutie herstelde de rooms-katholieke geloofsleer als de *primus inter pares* onder de godsdiensten. Tegelijk trachtte de katholieke kerk voordeel te halen uit de nieuwe politieke situatie door te proberen de politieke en sociale dominantie die ze eerder had verloren, weer terug te winnen. Desondanks bleef het relatief rustig aan het antiklerikale front tijdens de laatste decennia van de 19e eeuw. Het antiklerikale verzet bleef beperkt tot het gedrukte of mondelinge protest.

Rond de eeuwwisseling deed zich een essentieel nieuwe ontwikkeling voor, er ontstonden namelijk moderne vormen van organisatie en collectieve acties zoals oproeren, conferenties, demonstraties en zelfs boycotten van religieuze acties en celebraties. Hiermee probeerde de antiklerikale beweging de politieke agenda te beïnvloeden en de acties van de katholieken om hun geestelijke privileges te beschermen, onderuit te halen.

De voorgestelde seculiere hervormingen faalden echter terwijl de klerikale macht werd versterkt door de terugkeer van een conservatieve regering in 1907. In deze context vond in 1909 het oproer van de Tragische Week plaats, nog verergerd door het uitbreken van de Marokkaanse oorlog. Het antiklerikale geweld leefde weer op en leidde tot het in brand steken van religieuze gebouwen. De gewelddadigheden vonden plaats in een tijd van intense politieke debatten over de rol van de kerk, gekoppeld aan het falen van hervormingspogingen in de voorgaande jaren.

Net zoals in de 19e eeuw was het opvallend dat de golf van antiklerikale protesten na 1913 abrupt stopte. De antiklerikale organisaties verdwenen, de toon van de confrontatie werd milder en de religieuze kwestie verdween praktisch uit het publieke debat. Dit kan ten dele worden verklaard door de onmogelijkheid van de antiklerikale beweging om zich te ontwikkelen tot een sociale organisatie. De antiklerikale organisaties en protesten hadden tot dan volledig ten dienste gestaan van de massale mobilisatie, een strategie die gesteund werd door de republikeinen. Maar dergelijke organisaties werden weer opgeheven als ze hun onmiddellijke betekenis hadden verloren. Het verdwijnen ervan na 1913 heeft echter ook te maken met hun onvermogen om seculiere hervormingen door te drukken dan wel te handhaven.

Ondanks de tegenslag verdween de antiklerikale beweging niet meteen helemaal: ze wachtte gewoon een nieuwe politieke opportuniteit af om weer in actie te komen. Die deed zich voor bij de instelling van de (kortstondige) Tweede Republiek in 1931 toen honderd kloosters in brand werden gestoken. Het uitbreken van de antiklerikale actie was een directe reactie op provocaties van monarchistische organisaties gesteund door de kerk. Hetzelfde gebeurde direct na de verkiezingsoverwinning van het (progressieve) volksfront in februari 1936: nog eens honderd religieuze gebouwen werden het doelwit van de antiklerikale woede. Tot het uitbreken van de burgeroorlog in juli dat jaar werden evenwel geen geestelijken omgebracht. In de eerste weken na de militaire opstand van 18 juli 1936 bereikte het antiklerikale geweld zijn hoogtepunt. Waarschijnlijk de helft van de zeventuizend geestelijke slachtoffers tijdens de burgeroorlog, liet al in juli of augustus 1936 het leven. Volgens sommige onderzoekers moeten we eerder spreken van onvervalste vervolging dan van politieke verdrukking omdat het geweld geen reactie was op de steun die de katholieke kerk aan de opstandelingen verleende. Het zou gegaan zijn om de hele religieuze context omdat er naast vermoord ook gefolterd en vernederd werd en katholieke graven geschonden werden. Kortom de acties waren gericht tegen alles wat met kerk en geloof te maken had: kloosters, religieuze objecten, festiviteiten en zelfs de religieuze namen van straten. Het uiteindelijke doel van deze felle antiklerikale actie was: weg met de katholieke religie in de nieuwe revolutionaire, seculiere samenleving. Die radicale scheiding tussen politieke en religieuze motieven is evenwel discutabel. In de jaren voor de burgeroorlog legde de kerk een belangrijke hypotheek op het politieke leven in Spanje door zich telkens opnieuw te kanten tegen welke seculiere wetgeving dan ook in het bijzonder en tegen het republikeinse systeem in het algemeen. De sociale tegenstellingen tussen gelovigen en niet-gelovigen vielen grotendeels samen met de politieke tegenstellingen tussen aanhangers en vijanden van het republikeinse regime. Een expliciete verklaring van de kerk ten gunste van de opstandelingen was daarom niet noodzakelijk: de kerk werd zonder meer direct geassocieerd met de opstand. Antiklerikale en zelfs antireligieuze gevoelens werden dus sterk aangewakkerd door de opstand zelf en door de politieke bijdrage van de kerk aan de staatsgreep en minder door louter religieuze overwegingen. Militaire aanvallen van de opstandelingen vanuit religieuze gebouwen bevestigden dat beeld ten overvloede.

Transformatie

Hetzelfde verband tussen politiek en religie vinden we terug ten tijde van de transformatie van de Spaanse samenleving naar de parlementaire democratie. Vanaf de jaren 1960 vonden er grote veranderingen plaats in de katholieke kerk na het tweede Vaticaans concilie. Bovendien kwam een gezamenlijke katholieke en niet-katholieke mobilisatie tegen het regime van Franco tot stand. Door deze dynamische alliantie verdween de oude politieke cultuur waarin het antiklerikalisme zo goed gedijde. De antiklerikale beweging verloor met andere woorden haar betekenis.

Voor het ontwikkelen en veralgemenen van sociale bewegingen is het essentieel dat het thema dat wordt bespeeld de nodige politieke weerklank vindt. Dat gold ook voor de Spaanse antiklerikale beweging in de 19e en 20e eeuw. De antiklerikale uitbarstingen vonden plaats in politiek woelige tijden: de burgeroorlog, de Marokkaanse oorlog, de twee opstanden en de periode van radicale politieke veranderingen. In die omstandigheden kreeg de antiklerikale houding van liberalen, republikeinen, socialisten, vrijmetselaars en anarchisten, nieuwe munitie. Het antiklerikalisme werd geïntegreerd in een nieuw cultureel netwerk en in een politieke cultuur waarin geweld werd aanvaard als een legitieme vorm van actie. De gewelddadigheden tegen de geestelijkheid toen kunnen daarom niet beschouwd worden als de een of andere reflectie van de gewelddadige tradities in de Spaanse cultuur, zoals de mishandeling van dieren tijdens volksfeesten. Ook niet als een simpele reactie op de druk die uitging van religieuze verplichtingen of van de seksuele repressie van de kerk.

De perceptie van de kerk als een sociale en politieke macht blijkt een van de belangrijkste factoren te zijn om het antiklerikalisme en de uitbarstingen van geweld te verklaren. Het grote verschil tussen het moderne antiklerikalisme van de 19e en 20e eeuw en vroegere vormen ervan, ligt in deze factor. Als de geestelijkheid niet verwickeld geraakte in de politieke strijd ging de vijandelijkheid tegen de kerk doorgaans niet verder dan gesproken of geschreven kritiek. Wanneer de geestelijkheid daarentegen zowel materieel als militair participeerde in de politieke conflicten van de liberale revolutie of in de (politieke) machtsstrijd van deze periodes, dan werden geestelijken en alle symbolen en materiële uitingen van religie het doelwit van agressie en gewelddadige aanvallen.

Voor verdere literatuur zie onder meer:

- BRENNAN, G., *The Spanish Labyrinth*, Cambridge, 1950.
- CUEVA, J. de la, Religious Persecution, Anticlerical Tradition and Revolution. In: *Journal of Contemporary History*, p. 33.
- TARROW, S., *Power in Movement, Social Movement, Collective Action and Politics*, Cambridge, 1994.